

Чому ми роз'єднуємося?

УДК 321.75:327

Олександр ІСКАНДАРЯН,
директор Інституту Кавказу
(м. Єреван)

Діалектика інтеграції та дезінтеграції

Парадигма модерну, яка передбачає існування держав-націй як основи політичного світоустрою, нині часто бачиться методологічно застарілою або як мінімум застаріваною, незважаючи на етимологію («модерн» означає «сучасність»). Не врятувала її і спочатку начебто успішна спроба влити молоде вино у старі міхи: з деякого часу в Європі та Америці основами держав-націй прийнято вважати вже не етнічні нації, але способи самоорганізації громадян незалежно від їх етнокультурної, расової чи релігійної приналежності. Однак навіть за підсумками цієї вельми непростой трансформації модерний погляд на політику все одно видається відсталим. Йому протиставляється уявлення про те, що сучасний світ рухається в бік глобалізації, інтернаціоналізації та космополітизації всього – від процесу прийняття політичних та економічних рішень до механізмів культурної взаємодії.

Теза про поступове зниження ролі національних держав і передачу низки повноважень з національного на наднаціональний

рівень (ЄС або Рада Європи) стає майже загальноприйнятою і давно перейшла із суто наукового, академічного рівня на рівень масових, газетних дискурсів. «Весь світ об'єднується» – цей рефрен звучить на багатьох мовах в різних частинах світу. Зокрема, він дуже популярний на колишньому радянському просторі. Однак це тільки перша частина формули, друга – не завжди вимовляється вголос і не завжди усвідомлюється, але завжди передбачається і звучить так: «а ми роз'єднуємось» або «а ви роз'єднуєтесь».

Однак перша частина формули невірна, оскільки суперечить фактам. Глобалізація не настільки глобальна, як здається на перший погляд. За межами «золотого мільярда» держави-нації продовжують утворюватися вибуховим чином – Бангладеш, Південний Судан, Еритрея, Східний Тимор, Боснія і Герцеговина, Словаччина. На планеті тривають ті ж самі явища, через які проходила Західна Європа з XVII по початок XX століття. Зараз, як і тоді, у світі створюються нові нації зі своїми ельзасами і лотарингіями, судетами і сілезіями, трієстами і данцизькими коридорами. Безліч процесів такого роду далеко не завершені, так що чи буде і в якій конфігурації у XXI столітті існувати, скажімо, Курдистан або Турецька Республіка Північного Кіпру, нелегко передбачити, не кажучи вже про такі проблемні випадки, як, припустимо,

Summary

The author examines the political construction of the nation as an example of the former Soviet Union. The article analyzes the problems of the modern world movement toward globalization, internationalization and kosmopolityzatsiyi. The material defined in producing future issues of political and economic union of Europe.

Keywords: modern, migration paradigm, indigenization, the nationalists, the matrix kulturngo and social reality

Сомалі або Афганістан.

Чи весь світ?

Твердження «весь світ об'єднується» неправильне не тільки на рівні фактів. Адаже мається на увазі не математична більшість країн чи народів, а та частина світу, яку вважають моделлю (вона і сама пропонує себе решті в якості зразка для наслідування). Відповідно, твердження «весь світ об'єднується, а ми ...» означає приблизно наступне: «Найбільш успішна частина людства долає модель націй-держав і переходить до більш передових видів співробітництва, а у нас це не виходить, тому що ми гірші». Тут одночасно з поданням про відсталість держав-націй і бажаність глобалізації закладена і парадигма політичного транзиту, відповідно до якої всі народи світу поступально проходять через приблизно одні й ті ж етапи розвитку, а країни за межами Європи і Північної Америки просто відстали.

За всієї уможглидності парадигма транзиту добре засвоєна представниками і «відсталого», і «передового» світу. Біда в тому, що базується вона саме на уявленнях про модерне націєбудування. Особливо це помітно в контексті практичних наслідків її застосування. Постулат «весь світ об'єднується» на

практиці трактується так: «нам, відсталим, треба стати передовими, і тоді ми зможемо об'єднатися». Тобто в сенсі суспільних інститутів і форм державного устрою нам треба стати такими, якими були західні країни, перш ніж об'єдналися, а саме – успішними державами-націями. Які, втім, застаріли – адже весь світ об'єднується! Але чи можна побудувати успішну державу-націю, свідомо знаючи, що вона є застарілою формою державності, яка не відповідає вимогам часу? А якщо не можна, то як нам стати передовими?

У Євросоюзі є історичний аналог, причому в тому ж регіоні, який, цілком можливо, став його предтечею. Це Австро-Угорська імперія в найбільш пізніх формах її існування. Правда, тоді мало хто бачив в Австро-Угорщині модель для розвитку всього людства. В очах сучасників це був самотній шлях однієї конкретної імперії. Так чи інакше, питання про те, чи можна уникнути стадію модерну і прийти до того ж результату, залишається відкритим.

Крім того, неможливо судити про процес, перебуваючи всередині нього. Євросоюз – поки що експеримент, який ніколи і ніде більше не проводився. Ще рано судити, буде він успішним чи ні, не кажучи

вже про те, чи можна – і чи потрібно – повторити його в інших місцях. Але варто поставити запитання – чому будь-які спроби інтеграції до цих пір не приводили ні до чого подібного ні в Латинській Америці, ні в Азії, ні в Африці? Чи з причини «відсталості» або недостатньої модернізації? І взагалі, які саме вихідні умови потрібно відтворити, щоб повторити досвід? Спроби стати «такими, як» можуть призводити до різних результатів. Процеси, усвідомлювані як «вестернізація», тривають століттями. Як показує досвід Росії чи Туреччини, вони змінюють суспільства, але до бажаного результату не приводять. Виходить інша Росія й інша Туреччина, але все одно не Голландія і не Франція.

Навіть приєднання до Європи нових країн – причому не Сомалі чи Афганістану, а Болгарії з Румунією – викликає напруження всередині європейського проекту. Якщо ціною гігантських фінансових вливань і політичних зусиль ці держави і вдасться «європеїзувати», на це за найсприятливіших обставин підуть десятиріччя. І навпаки, успішний приклад швидкої інтеграції – Східна Німеччина – ілюструє якраз торжество ідеї модерну «одна нація – одна держава». «Wir sind

das Volk» («Ми – один народ») був такий слоган тієї революції, а її символом стало руйнування Берлінської стіни. Принаймні, для німців це була стіна в першу чергу між двома Німеччинами, а не двома Європами.

Радянський інтернаціоналізм як колиска націй

Для того щоб поговорити на цю тему, зручно взяти якийсь конкретний приклад. Колишній Радянський Союз для цієї мети майже ідеальний. По-перше, тому що народи, які його населяли, порівняно довго прожили в єдиному політичному просторі: майже від 130 до 500 років. По-друге, тому що це об'єднання було надзвичайно жорстким, останні 70 років тоталітарним, тобто створювало залізною рукою по всьому своєму простору єдині механізми управління та матриці культурно-соціальної реальності. По-третє, тому, що воно розвалилося порівняно недавно, люди, які в ньому вирости і відбулися, живі та цілком бадьорі. По-четверте, тому що на пострадянському просторі, принаймні, на дискурсивному рівні, в даний момент досить сильна об'єднавча парадигма. Навіть серед тих, хто не бажає зближен-

ня, хорошим тоном вважається тужити за тим, що розвалилося.

Створення СРСР – хрестоматійний приклад того, як політичні проекти можуть втілюватися з точністю до навпаки, всупереч бажанням їх творців і adeptів. Російська імперія розвалилася відразу. За пару років з'явилися деякі первинні конфігурації різних протодержавних проєктів, від екзотичного Літ-Бела та Об'єднаної монгольської держави до воюючих на всіх своїх периметрах Вірменії або України. Війна, іменована «громадянською», трактувалася в радянській традиції – так часто і зараз за інерцією – як війна між різними соціальними групами. Тим часом реально вона також, якщо не в першу чергу, була війною між націями, прото-націями, етнічними групами і релігійно-культурними конгломератами.

При цьому політичний проєкт білих – «єдина і неподільна Росія» – в реальності працював на розпад Росії, вже одним цим гаслом піднявши проти себе практично всі неросійські еліти та рядових представників неросійських національностей. І навпаки, більшовики, які на словах проголошували право на будь-які види етнокультурних та інших яких завгодно свобод, а також «самовизначення аж до відокремлення», реально прагнули, принаймні, в перші роки після приходу до влади, до світової революції, що виходить за межі «однієї окремо взятої країни», і тим самим на практиці сприяли збереженню імперії. З СРСР вийшла, нехай і оригінальна, і специфічна, але форма Російської імперії, підкри-

плена потім вже Сталіним всякого роду символікою – від погонів до шанування героїв російської історії як загальнонаціональних.

Змогли «втекти» лише поляки і фіни, які в Російській імперії були аналогами австро-угорських націй і володіли найбільш розвиненими національними рухами і міфологіями, не кажучи вже про формальні автономії. Іншій імперії, що розпалася в той самий час, – Османській – не вдалося себе відтворити. Замість більшовиків із їх «аж до відокремлення» там були кемалісти, фундамент проекту у яких був не соціальний, а націоналістичний. Кемалісти дуже нагадували більшовиків, але націоналізм позбавив їх можливості зберегти Османську імперію. Османізм младотурків виявився ними самими і переможе-ним, і логічним результатом було збереження виключно тюрконаселених земель з етнічним нівелюванням населення. Когось вбили, когось вигнали, когось асимілювали. Можна було йти далі шляхом створення держави-нації, якою Туреччина зараз і є, якщо не зважати на курдську проблему.

У Росії було б так само, якби держава постала тільки на землях з російським населенням, тобто якби спрацював НЕ більшовицький, а чорносотенний проєкт. Більшовики прагнули відтворити єдиний простір і навіть спочатку сподівалися його розширити, а неросійські національні еліти були занадто слабкі, щоб зуміти цьому протистояти. У результаті й утворилося те, що утворилося: імперія «позитивної дискримінації» на перші приблизно 15 років

існування СРСР і кузня модерну, тобто створення політичних прото-націй – в наступні роки аж до сьогодні, коли цей процес ще триває, але вже в нових незалежних державах.

У Російській імперії процеси націєбудування хоча і йшли, але надзвичайно нерівномірно. Волею історії та географії у складі Росії об'єдналися зовсім різні спільноти. Можливо, вона була найбільш різноманітною, з цієї точки зору, континентальною імперією. І Австро-Угорщина, і Османська імперія принципово більш однорідні. Морські ж імперії типу Британської чи Французької могли дозволити собі розкіш не створювати на всій своїй території єдиної політичної сутності. Саме тому вони вводили в метрополіях елементи демократії, не поширюючи їх на колонії, і саме тому порівняно легко пішли з колоній. У Росії ж в одній країні уживалися мисливці і збирачі, степові і пустельні кочівники, старі землеробські культури і міські спільноти, що бурхливо розвивалися.

Під час і після громадянської війни способом збереження всього цього простору під єдиним управлінням була федералізація, принаймні формальна і як мінімум спочатку, до затвердження нових форм імперської держави. Процес утворення Радянської Союзу – з надзвичайно цікавою динамікою пошуку оптимальних внутрішніх і зовнішніх кордонів, вибудови складних асиметричних ієрархій територій та етносів, «різання по живому» одних територій і культур та об'єднання інших – досить гарно описаний, але, звичайно,

потребує подальшого вивчення. Кожен окремий випадок створення (або не-створення) національно-територіальних одиниць, делімітації кордонів і визначення адміністративних рівнів шалено цікавий, часто сюрреалістичний (як, наприклад, у випадку з Карело-Фінською або Єврейською автономіями), але завжди має якусь спільну якість, що нас і цікавить: радянські територіальні одиниці утворювалися і будувалися за етнокультурним принципом.

У зачатку цей принцип існував і в Російській імперії у вигляді формальних і неформальних винятків, від Великого князівства Фінляндського і Остзейського генерал-губернаторства до Північного Кавказу або Бухарського емірату. Однак у СРСР він був формалізований і став універсальним, вся країна виявилась нарізаною на квазіетнічні домени. «Квазі» тому, що реальне управління при цьому залишалося надзвичайно централізованим і здійснювалося через структури, у яких було мало спільного з цим поділом. Проте у населення оформлювалися ментальні карти, зміцнювалися, а часто і створювалися етнічні ідентичності, мови кодифікувалися, на них створювалися літературні тексти, для культур задавалася якась система стандартів. Скажімо, для титульного народу автономної республіки створювалися педагогічний інститут і драматичний театр, а в союзній – ще й академія наук, університет і опера. Примітний сам термін «титульний народ»: не народ, який становить більшість в союзному або автономному утворенні, а

той, ім'ям якого назване це утворення. Тобто «власник домену» з відповідними привілеями.

Це було класичне націєбудування. Там, де нації не було, їх створювали і навіть придумували їм відповідну назву з підручного матеріалу. Цілком закономірним результатом стала поява національних еліт і генерування ідеологій національних самовизначень. Після смерті Сталіна і з загальним ослабленням режиму в різних республіках почали формуватися політичні інститути націоналізму, як у підпільно-дисидентському вигляді, так і в більш м'якому інтелігентському. Крім того (що, може бути, важливіше), націоналізми – саме в політичному сенсі – почали проявлятися і в середовищі офіційної «привілієгенції», тобто визнаної владою художньої та наукової інтелігенції, і почасти навіть серед власне комуністичних еліт.

Політична еліта радянських націй, яка відчула після смерті Сталіна певну стабільність, рухалася до ідеї якомога більшої реальної автономії від московської еліти. Можливо, початок розпаду СРСР найточніше датувати саме 60-70-ми роками ХХ століття. Недарма саме в цей час починається злам міграційної парадигми слов'янських народів із «центр-периферія» на «периферія-центр». Замість того, щоб відповідно до моделі колонізації, що домінувала впродовж 500 років російської історії, рухатися з центру імперії на її околиці, росіяни, українці та білоруси почали повертатися. Повернення росіян до Росії – явище, яке набуло формомажорних форм у період

розпаду СРСР, – виникло набагато раніше. Очевидно, слов'янське – та й узагалі нетитульне – населення відчуло себе незатишно в місцях, куди колись приїхали їхні батьки і діди. Розпочався процес гомогенізації етнічних доменів. Нації, які вже звикли бути титульними, перетворилися на державні. Уся логіка попереднього процесу вела до того, щоб рано чи пізно він перетнув певну межу і пішов далі – до будівництва політичних ідентичностей.

У такому контексті природно, що як тільки центр послабшав, одовжився з різким прискоренням, змінивши форму, але не змінивши напрямку. «Коренізація» тепер уже не еліт, а всього населення всіх без винятку нових незалежних держав радикально продовжилася в дуже різних формах, від прямого юридичного тиску на етнокультурні меншини, як у Латвії та Естонії, до погромів і депортацій, як в Киргизії або Азербайджані. Подекуди нетитульні народи намагаються асимілювати, подекуди – видавити. Але сенс процесу скрізь один. Той самий, геллнерівський: «Націоналісти створюють нації».

Ще одна популярна нині формула – «Ми ж у двадцять першому столітті живемо!» – теж далеко не завжди працює. Ми живемо в різних століттях. Є місця на Землі, де люди живуть у ХІІІ ст., деś у ХVІІ, подекуди в деспотіях, схожих на ранні близькосхідні, подекуди навіть у кам'яному столітті. Велика частина пострадянського простору проживає в ХVІІІ - початку ХІХ ст. в категоріях західноєвропейської історії або на початку ХХ ст. – у термі-

нах історії східно- та центральноєвропейської. Це епоха становлення націй-держав, з накладених один на одного численних етнічних проєктів, які і створюють конфлікти – відкриті, криваві або холодні.

Більше того, країни і народи знаходяться в різних століттях одночасно. Релігійні війни зразка XIV ст. можуть сусідити зі створіннями цивільних релігій в дусі століття XIX і навіть накладатися один на одного або виступати як конкуруючі проєкти. Архаїзації суспільних механізмів межують із гомогенізацією населення, створенням політичних ідентичностей – із відторгненням всього того, що не підходить. У процесі націєбудування країни все більше віддаляються одна від одної.

За іронією історії держави, які ще 20 років тому були принципово більш уніфіковані, ніж європейські країни зараз, знаходяться нині в протифазі до об'єднаної Європи (навіть ураховуючи всі кризові явища в євросоні). Це не означає, що жодні об'єднаних тенденції неможливі. Групи країн всередині колишнього СРСР мають спільні риси. Крім того, є жорсткі політико-економічні інтереси, які сприяють пошуку взаємовигідних способів вирішення проблем – від транспортування енергоносіїв до співпраці у сфері оборони. Але співробітництво жодною мірою не слід розуміти як рух у напрямі інтеграції і тим більше об'єднання. Навпаки, пострадянські республіки використовують будь-які можливості взаємодії з іншими країнами для зміцнення своєї незалежності, будівництва власних

«окремоостей». Співпраця колишніх радянських республік одна з одною будеться на абсолютно новій основі та не має нічого спільного з перебуванням в одній країні в минулому.

Ці процеси будуть тільки поглиблюватися. Років за 10-15 почне фізично відходити покоління еліт, яке виросло в Радянському Союзі та володіє спільними культурними кодами, тобто вміє спілкуватися як свої, а не як іноземці. Процес моноетнізації продовжиться. У Центральній Азії, крім Казахстану, і на Південному Кавказі слов'ян уже практично не залишилося. У Казахстані ще високий відсоток етнічних росіян, але громада зменшується і старіє. У Молдові повним ходом іде процес культурної молдовенізації та навіть румунізації. Звичайно, слов'янські країни колишнього СРСР у цьому сенсі відрізняються, однак процес будівництва політичних націй там іде доволі інтенсивно, у ньому зовсім немає місця інтеграційним тенденціям.

Може здатися, що з дючої на цьому просторі класичної модерної парадигми впливає неможливість конструктивної взаємодії. Це не так. Як показує практика, ця парадигма допускає цілком успішну кооперацію на утилітарній. Тезі про те, що держави-нації відмирають, можна протиставити спостереження, що держави-нації будуються і тому потрібні одна одній. Як, скажімо, Саудівська Аравія потрібна США чи Німеччина – Італії. Такі типи взаємодії типологічно дуже схожі на спілки, що існували в Європі XIX – початку XX ст., можуть і будуть формуватися,

поступово відсікаючи менш важливе і зміцнюючи те, без чого незручно йти далі.

Оскільки географічна та комунікаційна взаємодоповнюваність пострадянського простору збережеться надовго, якщо не навечно, то будуть і взаємні інтереси, і співпраця. Можливо, що навіть дійде до глибоких форм, таких як уніфікація законодавчих норм і передавання частини повноважень на наднаціональний рівень. Імовірно, частина такого роду процесів буде проходити всередині саме того простору, який ми ще називаємо пострадянським. Тоді теоретично можлива й інтеграція. Ми можемо тільки гадати, наскільки вона виявиться успішною, так само, як намагаємося судити зараз про майбутнє європейського проєкту. Дуже багато залежатиме від процесу роз'єднання і становлення політичних націй, який, імовірно, сприятиме усвідомленню його важливості та закономірності, в першу чергу, самими його суб'єктами.

Список використаних джерел:

1. Cumings B. *Is America an Imperial Power?* // *B.Cumings // Current History*. – November 2003. – Vol. 102, No. 667. – P. 355-361;

2. Hillen J. *The Mechanics of Empire* // *J.Hillen // Orbis*. – Winter 2005. – Vol.49, Issue 1. – P. 171-183;

3. Hodge C.C. *America's Empire by Default* // *C.C.Hodge // Orbis*. – Winter 2005. – Vol. 49, Issue – P. 61-73;

4. Layne Ch. *The Unipolar Illusion Revisited. The Coming End of the United States' Unipolar Moment* // *Ch.Layne // International Security*. – Fall 2006. – Vol. 31, No. 2. – P. 7-41;

5. Nye J.S. Jr. *The Paradox of American Power: Why the World's Only Superpower Can't Go It Alone* // *Nye J.S. Jr. – New York: Oxford University Press, 2002. – 240 p.*;

6. Wohlforth W.C. *The Stability of a Unipolar World* // *W.C.Wohlforth // International Security*. – 1999. – Vol. 24, No. 1. – P. 5-41.

7. Hart J. *Power and Polarity in the International System* // *J. Hart // Polarity and War*. Ed. by A.N. Sabrosky. – Boulder, Colo.: Westview, 1985. – P. 25-40.

8. *Our Global Neighborhood: Report of the Commission on Global Governance* // *I. Carlsson, Sh. Ramphal*. – N. Y.: Oxford University Press, 1995. – 410 p.

9. Lindberg T. *The Depressed Hyperpower* // *T. Lindberg // Commentary Magazine*. – July 2013. – <http://www.commentarymagazine.com/article/the-depressed-hyperpower/>

Редакція журналу «З.С.» висловлює подяку журналу «Россия в глобальной политике» за право публікації цього матеріалу

АННОТАЦІЯ

Автор исследует политическое строительство государств-наций на примере стран постсоветского пространства. В статье анализируются проблемы движения современного мира в сторону глобализации, интернационализации и космополитизации. В материале сформулированы постановочные проблемы будущего политических и экономических союзов Европы.

Ключевые слова: модерн, миграционная парадигма, коренизация, националисты, матрица культурно-социальной реальности.

АННОТАЦІЯ

Автор досліджує політичне будівництво держав-націй на прикладі країн пострадянського простору. У статті аналізуються проблеми руху сучасного світу в бік глобалізації, інтернаціоналізації та космополітизації. У матеріалі сформульовані постановочні проблеми майбутнього політичних і економічних союзів Європи.

Ключові слова: модерн, міграційна парадигма, коренизація, націоналісти, матриця культурно-соціальної реальності.